

Мр ДРАГАН СУБОТИЋ

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ТАКОВСКОМ КРАЈУ ДО 1915. ГОДИНЕ

Настанак и развитак радничког покрета у таковском крају резултат је друштвено-економског развоја српског грађанског друштва крајем XIX и почетком XX века. Преломне деценије напретка Србије крајем XIX века, очите кроз развој производних снага, односно прерастање занатске у индустријску производњу, као и успостављање капиталистичких односа у до тада неразвијеној привредној и друштвеној структури земље биле су последица уставно-правног уређења након увођења либералног устава из 1888. године, којим је Србија закорачила у ред модерних европских држава. Бујање политичког живота кроз обнављање више политичких партија, као и либерализација привредних односа, утицали су и на појаву радништва у таковском крају.

Идеје Светозара Марковића имале су одјека међу народним масама у овом делу Србије, а крајем XIX века на ширење социјалистичких идеја у таковском крају утицали су Мита Ценић и Васа Пелагић. Овог последњег су народне масе у рудничком округу предложиле за кандидата за народног посланика 1890. године.¹ Захваљујући томе, већ 1893. године, формирана је Горњомилановачка за-

натлијско-радничка задруга са задатком да ради на потпомагању чланова у болести и смрти, као и при оснивању радњи.² Наредне, 1894. године делује и Занатлијско-раднички савез.³

На добро посећеном радничком збору, 28. децембра 1903. године, (10 јануара 1904. године) основано је Радничко друштво⁴ и том приликом усвојена су његова правила:

„Чл. 1

Радници из Гор. Милановца и околине оснивају „Горњо-Милановачко Радничко Друштво“ које ће радити на умном и материјалном унапређењу својих чланова. Друштву је седиште Горњи Милановац, а делокруг Гор. Милановац и околина.

чл. 2

Свој циљ друштво ће постизавати:

а., расправљањем појединих питања из радничког и опште друштвеног живота;

б., оснивањем читаонице и књижнице;

в., приређивањем вечерњих и недељних предавања, ради давања општег образовања својих чланова, из свега онога, што ће радника умно унапредити, и душевно облагородити;

г., приређивањем јавних предавања, забава и друштвених весела;

д., одређивањем извесне помоћи радницима са стране који би дошли ради тражења посла. Правила за ову помоћ нарочито ће се изградити; Једна од првих дужности друштвених биће: буђење свести код радника и рад на удруживању радника у њихове стручне организације;

чл. 3

Да би друштво што боље вршило свој задатак, оно ће у споразуму са Радничким Савезом радити на уређењу питања на осигурању својих чланова у болести, смрти и несрећним случајевима..“

На скупштини Радничког друштва, 25. јануара 1904. године, изабрана је нова управа: председник Петар Стефановић, опанчарски радник; потпредседник Петар П. Ламић, типограф; благајник Милош Планић, келнер; секретар Милорад Плановић, столарски радник; Михаило Филиповић, терзијски радник; Веља Ивановић, зидарски радник; Нестор Ђанковић, терзијски радник и Јелисије Дамњановић, зидарски радник. У надзорни одбор изабрани су: Мића Чакаревић, Мијаило Гроздановић, Петар Радојковић, Чеда Трифунновић и Станимир Јоловић.⁵ Управа је 15. фебруара 1904. одржала седницу и изабрала делегата, за Други конгрес ССДС. Милановачке социјалдемократе требало је да представљају: Петар Лазић, типограф; Мијаило Гроздановић, берберски радник и Драгиша Васић, правник који ће како је писао „Народни лист“ 19. јануара 1905. године напустити партију „уверен да у Србији нема места социјализму“. Међутим, Мијаило Гроздановић је 14. марта поднео оставку, због

заузетости на послу, и предложио за делегата Петра Стефановића, опанчарског радника, што је на седници управе и усвојено.⁶ Крајем фебруара приређена је и прва радничка забава новоосиованог Радничког друштва у Горњем Милановцу, чији је целокупан приход намењен за сопствене потребе. Привремена управа Месног пододбора Српске социјалдемократске странке у Горњем Милановцу, изабрана у августу 1904. године, замењена је новом већ у октобру. То је и потврђено на седници Главне партијске управе од 7. октобра 1904. године.⁷ „Радничке новине“ су у марту 1904. пренеле захвалност Миливоју Топаловићу од стране управе Радничког друштва, јер је постао утемељивач, као и лекару Јосифу Недолу, „који се уписао са помажућег члана друштва, и без икакве награде указује лекарску помоћ свим организованим радницима овог друштва“.

Почетком април у Горњем Милановцу штрајковали су опанчарски радници, а 1. септембра, како су извештавале „Радничке новине“, скупштина Радничког друштва објавила је бојкот опанчарских послодаваца Димитрија Петковића и Милоја Ђурића „зато што нису хтели да потпишу тарифни правилник. Бојкот се односио и на раднике који су радили код ових послодаваца. Скупштина је исто тако усвојила предлог да радници не посећују кафане и радње које не примају радничку штампу“. Крајем септембра, организовани радници-социјалисти, искључили су из чланства Мијаила Гроздановића, берберског радника, због пљачке, чиме су показали одлучност према онима који каљају лик социјалдемократе и крше партијски програм и статут.

Упоредо са оснивањем Месне организације Српске социјалдемократске партије, уследило је организовање радника у синдикалне пододборе. Пододбор Савеза опанчарских радника, основан је 16 (3). августа 1904. године,⁸ а кожарско-прерађивачки радници, организовани у синдикални пододбор,⁹ учествовали су у бројним акцијама синдикалног покрета Србије. У мају 1904. штрајковали су опанчарски радници у Горњем Милановцу: од укупно 27, штрајковало је њих 25.

„Окружни начелник казни 16 радника ни криве ни дужне, по 8 дана затвора. Радници изјаве жалбу Првостепеном Суду који реши: да раднике не могу кажњавати пошто имају своја мајсторска и калфенска писма. Они онда почну кажњавати жене наших другова, и тако казне жену опанчарског радника Станимира Дуловића са три дана затвора. Но, суд и то поништи, а нас такса упропасти“.¹⁰

О сукобима радника и општинских чиновника извештавале су и „Радничке новине“, почетком 1904. године:

„Из Горњег Милановца јављају нам да се неки Марко Урошевић, садашњи кмет горњомилановачки, направио читав силеџија. Он је чувен још из Владановог доба са свога заната који мисли и сад да продужи. Он наиме прети да ће утаманити тамошње Радничко Друштво, како ће све његове чланове растурити и покажњавати. Он то и у дело приводи, па је почео стварати кривице и кажњавати људе који су на управи друштвеној ни за шта, и то другове Драгослава Илића и Перу Стефановића“.¹¹

Полицијски притисци и уцене настављене су све до децембра те године против социјалдемократа из Горњег Милановца:

„Борђе Пејатовић, председник партиске управе. Станимир Доловац, председник пододбора опанчарских радника, Чеда Трифуновић, један од најстаријих и најозбиљнијих људи у нашем покрету — уживају најбољи глас код нас, они су осумљичени. Поводом ове ствари, позвати су сви другови у вече на конференцију. Пошто су сви другови који су сумљичени реферисали о ствари, решено је да се поднесу одмах тужбе суду т. ј. да сви нападнути понаособ поднесу тужбу“.¹²

Наредне, 1905. године, у Горњем Милановцу свечано је прослављен, као и у низу вароши Србије, 1. мај — Међународни празник рада. Учествовало је шездесетак радника.¹³

Трећем конгресу Српске социјалдемократске партије, одржаном у Крагујевцу, 5—6 (18—19). јуна 1905, делегат милановачке партијске организације био је Теодор Живковић. Међутим, конгрес није прихватио пуномоћје овог делегата због тога што партијска организација није уплатила, сходно одредбама Статута партије, предвиђени члански улог.¹⁴ Месна партијска организација ССДП упутила је конгресу следећу поруку:

„Честитамо данашњи рад, да нам тако сакупљени целом радничком свету донесете: благостање, слободу, братство, једнакост. Живела социјалдемократија. Гор. милановачке социјалисте“.¹⁵

Уочи предстојећих парламентарних избора у Србији на седници Главне партијске управе 13. јуна 1905. одлучено је да се као кандидат истакне др Илић, „да радници не би гласали за друге“;¹⁶ десетак дана касније прочитано је протестно писмо и оштро је критикован Триша Кацлеровић, јер се мешао у вези кандидације у Горњем Милановцу.¹⁷ Полемика је прекинута на седници ГПУ од 3. августа, када је одлучено да се учествује у предстојећим изборима у Горњем Милановцу и да се кандидује Лука Павићевић.¹⁸ На наредној седници, 11. августа, пошто су чланови Месне организације ССДП прихватили предложеног Павићевића, одлучено је да Драгиша Лапчевић оде у Горњи Милановац „и да му се за пут накнади из партијске касе до 30 динара, ако не буду довољни добровољни прилози“.¹⁹

У Горњем Милановцу, на пијаци, одржан је 21. августа 1905. велики раднички збор, на коме су говорили Драгиша Лапчевић, Божја Стефановић, Мијаило Стајчевић и Димитрије Гановић. Говорници су истакли да радници могу да остваре своја права ако ступе у отворену борбу против буржоазије и експлоатисања радничке класе. Збор је једногласно донео одлуку да се на листи Социјалдемократске партије за посланичког кандидата изабере Лука Павићевић, лакирерски радник из Београда. На збору је изабрана и управа Месне организације ССДП: председник Петар Стефановић, благајник Павле Петровић, секретар Михаило Јефтић, ревизори: Ђорђе Пејатовић, Станислав Доловац и Нестор Банковић.²⁰ На посланичким изборима у Горњем Милановцу, крајем августа 1905. године за листу Социјалдемократске партије гласало је 20 бирача. Имајући у виду веома строге критеријуме у партији у вези истицања кандидата на изборима, као и веома јак утицај грађанских странака са којима Месна организација социјалдемократа први пут улази у непосредну политичку борбу на изборима, овај број освојених гласова је ипак био задовољавајући.²¹ Имајући, пре свега у виду идејна струјања у радничком и социјалдемократском покрету Србије у вези дилеме да ли треба оснивати радничке, класно-политичке самосталне организације, или су за испољавање интереса радника довољне и постојеће буржоаске, грађанске странке, што су заговарали социјалдемократи скупљени око Јована Скерлића и часописа „Свест“,²² на збору социјалдемократа у Милановцу „другови су једнодушно схватили: да радници могу за своју ствар радити само издвојено, засебно од буржоазије, да се у заједници с буржоазијом ради само у корист буржоазије а на штету радника, и да је крајње време повести борбу против свих експлоататорских група, ма како се оне крстиле“.²³ Јединство синдикалног и социјалдемократског покрета, упркос синдикалистичко-реформистичким струјањима у делу радничког покрета Србије, није се значајно осетило међу радницима овог краја. Пододбор Савеза опанчарских радника, како је извештавао крагујевачки „Радник“, 26. августа 1905. изабрао је нову управу, а на Трећем конгресу Радничког савеза, одржаном у Крагујевцу 6. и 7. јуна 1905. године, у извештају Управе главног радничког савеза, констатовано је да је престало функционисати, поред осталих, и Горњомилановачко радничко друштво.²⁴ Међутим, међу тридесетак адреса радничких синдикалних организација, штампаних у „Радничком календару“ крајем 1905. године, помиње се и Горњи Милановац.²⁵ Синдикалних повереништава није било све до 1907. године, а Синди-

кално веће морало је да испуни строга правила о постојању минималног броја синдикалних пододбора, чији се број никада није кретао више од пет-шест, углавном опанчарских, абаџијских, кожарско-прерађивачких, грађевинских, пододбора и повереништва дрводељских радника, посебно у годинама уочи доношења Закона о радњама.

Поводом смрти Радована Драговића, оснивача модерног радничког покрета у Србији, Месна организација Српске социјал-демократске организације из Горњег Милановца упутила је 27. децембра 1905. телеграм саучешћа, у коме се каже:

„Тужна вест о смрти нашег драгог и председника наше партије Радована Драговића до смрти нас ожалостила. Вечна нам успомена на нашег драгог покојника. Рано је умро борећи се за радни народ. Слава му! Ожалостњени: Социјал демократи Горњо-Милановачки“.²⁶

У 1906. години борба радника за побољшање животних и радних услова, у доба економске кризе која је захватала грађанско друштво, читавала се у све учесталијим штрајковима радника и сукобима са послодавцима у Горњем Милановцу. Успеси у синдикалном покрету, међутим, нису пропраћени неким већим синдикалним акцијама и достигнућима Месне социјалдемократске организације. Наиме, након Четвртог конгреса ССДП, коме су чланови Месне организације послали поздравни телеграм,²⁷ Контролна комисија ССДС донела је 5. јуна 1906. године одлуку да се „Социјалистичка организација из Горњег Милановца укине“ због тога „што ова организација не извршује решења партиске управе, не испуњава прописе партиских статута“.²⁸ Десетак дана касније на седници Главне партијске управе, жалба партијске организације из Горњег Милановца није усвојена,²⁹ па — „одлучено је да се оснује партијско повереништво у Горњем Милановцу, а не месна организација како је тражено“.³⁰ Супротно збивањима у Месној организацији социјалдемократске странке, у другом делу радничког покрета синдикални пододбори показали су знатну активност. Почетком јануара 1906. године Пододбор Савеза опанчарских радника у Горњем Милановцу одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Павле М. Петровић, благајник Драгослав Ерић, секретар Никола Петровић, чланови: Владислав Стајнић и Благоје Боровић. Надзорни одбор: Петар Стефановић и Милун Дамјановић. За делегата у Главну скупштину Савеза изабран је Павле М. Петровић.³¹ Почетком фебруара овај пододбор, услед велике беспослице и ниских надница, обавештава опанчаре да не долазе ради посла у Горњи Милановац.³² Крајем јула Пододбор Савеза опанчарских радника бирао је поново нову управу.³³

и обавестио радништво Србије да још увек не долази ради посла у Горњи Милановац, где влада беспослица.³⁴ У новој управи за секретара је биран Александар Атанасковић, уместо Николе Петровића, Остали чланови нису мењани све до децембарске скупштине. Организовани радници Горњег Милановца прикупили су прилог за штрајкачки фонд који је формиран при Главном радничком савезу у Београду.³⁵ И поред настојања да се промени статус социјалдемократске групе у Горњем Милановцу у томе се није успело: 10. априла, т. ј. 28. марта 1907. на седници Главне партијске управе ССДС одлучено је да се потврди оснивање повереништва у овој вароши,³⁶ чиме још није обновљена месна организација ССДС (сходно статутарним одредбама).³⁷ Почетком маја 1907. године, поново је изабрано Повереништво Српске социјалдемократске странке, а за повереника Петар Нешовић, опанчарски радник.³⁸ У другој половини године основана је привремена управа организације ССДС у Горњем Милановцу, коју су сачињавали: Петар Стефановић, опанчар; Драгомир Жунић, радник обућарски; Драгољуб Лучић, радник опанчарски; Бранислав Тешић, радник седларски; Божа Ковачевић, радник браварски, и Светомир Николић, радник абаџијски. Новоосновано повереништво организовало је прославу 1. маја (како је радничка штампа писала — „мајске демонстрације“), која је почела обуставом рада преко 50 радника:

„Рано изјутра пред станом организације одржат је збор на коме је друг Павле Петровић говорио о значају Првог Маја. За тим је цео дан проведен у пољу ван вароши. При повратку на пијаци је одржао говор друг Божа Пантелић, о осмочасовном радном дану, а на другом месту друг Михаило Јевтић, говорио је о општем праву гласа. Пред друштвеним станом демонстрацију је завршио говором друг Пера Стефановић.“³⁹

Радници-социјалдемократи из Горњег Милановца, њих 82, потписали су петицију за опште право гласа, која је крајем новембра и почетком децембра 1907. поднета Народној скупштини.⁴⁰ Петиција је, заједно са још хиљаду пописа, прочитана 9. децембра (27. новембра 1907. у Народној скупштини, пред посланицима свих грађанских партија.⁴¹ Повереништво Српске социјалдемократске странке одржало је 6. августа 1907. збор радника, на коме је Влада Остојић говорио о предложеном нацрту Закона о радњама, Новица Лукић о улози радничких организација у борби против експлоатације радника и за праведније друштвене односе, а Миливоје Топаловић о све чешћим злоупотребама власти према радничком покрету. Збор је подржао резолуцију металских радника у Београду, донету против нехуманих одредби Закона о радњама.⁴²

Друштвено-економски положај радништва се у Горњем Милановцу, сваким даном, све више погоршавао. Радно време грађевинских радника трајало је чак и по 15 часова, уз ниске наднице.

Повереништво синдикалног пододбора грађевинских радника основано је 20. маја 1907. Сачињавали су га: председник Величко Ловић, секретар Милош Милошевић, благајник Живојин Симић и чланови Надзорног одбора: Новица Лучић и Милутин Петковић.⁴³ Опанчарски радници, организовани у синдикални пододбор, крајем марта пошто су, повећали број чланова на 24, изабрали су још два члана Управног одбора: Филипа Дамњановића и Драгутина Петровића.⁴⁴ Бројни бојкоти неорганизованих опанчарских радника, који су били изван синдикалних пододбора, последица су све израженије кризе, која је продужавала радно време и преко 16 часова дневно, са минималним надницама, које нису прелазиле ни 30 динара месечно, што је доводило до побољевања опанчарских радника. У току читаве године преко радничке штампе је објављивано да у вароши влада беспослица, чак и код абацијских радника, посебно у летње доба.⁴⁵ И бојкоти над појединим радницима од стране синдикалног пододбора готово да и нису престајали. Почетком маја објављен је бојкот над Миливојем Топаловићем, опанчарским послодавцем, због напада на синдикалну организацију, а бојкотовани су и неки други опанчарски радници, на пример: Владислав Стојкић, Обрен Милошевић и Радомир Косотовић, због тога што су се солидарисали са својим послодавцем. Након месец дана бојкот је, ипак, прекинут, пошто су послодавци прихватили да примају само синдикално организоване раднике.⁴⁶ Почетком августа новоизабрану управу Пододбора опанчарских радника сачињавали су: председник Ђорђе Пејатовић, секретар Радомир Марковић и благајник Петар Нешовић.⁴⁷ Поред Повереништва Савеза грађевинских радника, у августу 1907. године постојало је и повереништво абацијских радника.⁴⁸

Акције синдикалних пододбора нису престајале ни у 1908. години. Крајем априла радничка штампа извештавала је о експлоатацији металских радника од стране послодаваца у Горњем Милановцу. Радно време трајало је од три до 21 час, уз страшно малтретирање, а „када треба да исплате бедне зараде, послодавци раднике избацују на улицу па их пријављују властима које их кажњавају затвором. Најсвирепији у експлоатацији над својим радницима је Јован Топаловић, ковач“.⁴⁹ Повереништво Савеза абацијских радника половином јануара 1908. године одржало је скупштину, на којој је конституисана нова управа: председник Драгомир Дражевић, се-

кретар Милорад Костовић, благајник Дамљан Трифуновић. За контролоре су изабрани: Велисав Даничић и Михаило Божовић.⁵⁰ Већ 10. априла Пододбор абацијских радника објавио је преко „Радничких новина“ бојкот Милије Мијаиловића због пијанчења и непоштовања одлука новоизабране управе овог пододбора. Након месец дана бојкота Мијаиловић је поднео писмену молбу да га поново приме за свога члана, што је и прихваћено.⁵¹ Велика беспослица владала је и међу опанчарским радницима у току целе године.⁵² Новоизабрана управа⁵³ још у јануару 1908. године на све могуће начине покушавала је да побољша услове за 29 синдикално организованих радника. У то време изван организације било је свега шест опанчарских радника.⁵⁴ Укупан приход синдикалног пододбора у овој години износио је 168,05 динара.⁵⁵ Велика беспослица била је и међу грађевинским радницима, па су због тога честа позиви грађевинцима да не долазе у Горњи Милановац.⁵⁶ У једном чланку у „Радничким новинама“, од 5. јула 1908. године, писало је о веома тешком стању келнерских радника. Радно време милановачких келнера трајало је неограничено, уз шиканирање од послодаваца и појединих гостију, а нису били ретки ни физички напади на келнерске раднике.⁵⁷

Савез кожарско-прерађивачких радника, у који су спадали обућарски, папучарски, сарачки, ћурчијски, седларски, опанчарски и кожарски радници, имао је пододбор и у Горњем Милановцу, чији чланови су 4. јуна 1908. изабрали нову управу: председник Ђока Иштвановић, секретар Владимир Радовановић, благајник Илија Жуњић, све обућарски радници. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Мита Свиларевић, обућарски радник, и Милан Грујовић, сарачки радник.⁵⁸

У марту 1908. године у Горњем Милановцу је постојало Синдикално веће.⁵⁹ У другој половини марта оно је организовало вечеринку, са предавањем, у кафани „Уставна Србија“. Говорило се о „о заштитном законодавству“, а сав приход са ове приредбе намењен је за организовање предстојеће прославе 1. маја.⁶⁰ Крајем августа у нову управу Синдикалног већа изабрани су: за председника Станимир Којић, за секретара Драгослав Ерић, а за благајника Драгомир Дражевић.⁶¹ Ова управа је убрзо промењена — почетком августа за новог председника изабран је Милорад Костовић, абацијски радник; за секретара Станимир Којић, опанчарски радник, а благајник је поново постао Драгомир Дражевић, абацијски радник.⁶²

Коначно, након дужег времена, 17. (4) фебруара 1908. године, на седници Главне партијске управе ССДС одлучено је да се одобри

претварање повереништва у Месну организацију Српске социјалдемократске странке у Горњем Милановцу.⁶⁵ Нова управа заменила је стару почетком јула на редовној конференцији, а нови чланови бирани су и половином августа. Због одласка чланова управе изабране још у фебруару у друге вароши Србије, Месна организација је за председника изабрала Петра Стефановића, опанчарског радника, за секретара Дамљана Трифуновића, абацијског радника, и за благајника Жика Јоковића, кројачког радника. За ревизоре изабрани су: Милутин Драговић, кројачки радник, и Паја Гавриловић, металски радник.⁶⁵ Радници Горњег Милановца су и 1908. године свечано прославили Празник рада — 1. мај. Преко 200 радника и чланова њихових породица манифестовало је градом носећи црвену заставу. На пијаци је одржај збор. Говорили су: Аца Милинковић, окружни инжењер (о значају ове мајске демонстрације и о неопходности политичке борбе), и Тодор Живановић, опанчарски радник (о синдикалној борби и укидању стајаће војске). После збора учесници прославе отишли су у оближње село, где су провели цео дан у општем весељу.⁶⁶

Уочи предстојећих скупштинских избора Месна организација ССДП у Горњем Милановцу почетком маја 1908. године организовала је протестни збор због неприхватања социјалдемократске кандидатске листе. Пореска управа одбила је радничке кандидате за пријаву пореза, тако да, због овог незаконитог поступка, нису могли да буду бирани на листи ССДП у Горњем Милановцу. Реагујући на ограничавање ових основних грађанских права својих чланова, на збору, на коме су говорили Милорад Костовић и Тодор Живановић, донета је резолуција, против неправилних изборних цензура према социјалистима:

„Социјалистичка организација у Г. Милановцу није могла истаћи своју листу, јер је управа пореског одељења одбила све наше другове који су се за порезу пријавили. Због тога је организација сазвала протестни збор, на коме су другови Милорад Костовић и Тодор Живановић реферисали. Збор је донео

Резолуцију

I

Најодлучније протестујемо против незаконитог поступка власти спрам радника социјалдемократа, а нарочито због онемогућавања употребе бирачког права које нам је законом загарантовано;

II

Да се радници и они који су уведени у бирачки списак које је буржоазија увела с намером да им гласове опљачка, уздрже од гласања, пошто своје листе у овом месту неће имати;

III

Да се ова резолуција пошаље Гл. Партијској Управи с молбом да исту оштампа у нашем органу „Радничким новинама“.⁶⁷

Зборовало се и 13. јула 1908. испред кафане „Касина“: радницима је говорено о политичкој ситуацији у земљи, насталој после анексије Босне и Херцеговине, али и о неприхватању бројних преднацрта Закона о радњама. Разговарано је и о растурању социјалистичке штампе у Горњем Милановцу, где су навелико читани „Радничке новине“ и крагујевачки „Радник“, а редовно је стизала социјалистичка литература из Београда.⁶⁸ Поштовање партијске дисциплине било је један од услова за вођење успешне класне борбе, и даља јачања Социјалдемократске партије. Из тих разлога нису била ни ретка искључења и бојкоти недисциплинованих радника. Месна организација Социјалдемократске странке, објавила је преко „Радничких новина“, 5. августа 1908. године, да је искључила из својих редова Велисава Динића, због тога што је потписао петицију за Закон о радњама, који је Занатлијски савез организовано пропагирао у низу вароши Србије, углавном међу послодавцима-мајсторима.⁶⁹

Почевши од ове године, све до балканских ратова, раднички покрет у таковском крају добија и неке особености, посебно проширивањем утицаја Српске социјалдемократске партије на село, а након доношења Закона о радњама 1910. године све су бројнији тарифни покрети. Почетком марта 1909. године Радничко синдикално веће у Горњем Милановцу изабрало је нову управу. На челу се нашао Рајко Минић, за секретара је изабран Милан Радовић, а Драгомир Дражевић поново за благајника.⁷⁰ У шест синдикалних пододбора било је организовано 98 радника, док је партијска организација имала 50 чланова. У синдикалном пододбору опанчарском окупила су се 23 радника, у абацијском — тројица, а по четворица у дрводељском, односно металском пододбору.⁷¹ Опанчарски радници имали су надницу само по два динара, а абације су, у зависности од послодаваца, могле да зараде од 0,60 до 2,50 динара. Обућари су нешто повољније стајали — могли су да зараде и до три динара. Дрводељски радници су за 13—14 часова дневно понекад зарађивали и до четири динара. Металци су од свих осталих организованих, радника, ипак, најмање зарађивали. О томе су извештавале и „Радничке новине“ крајем априла 1909. године:

„Неограничено радно време које зависи од воље послодаваца достиже до 16 и 18 часова дневно. Наднице које почињу од 0,80 па највише до 2,50 динара, према иначе скупим животним намирницама, не достижу ни за храну и стан, а камоли још и за одело и друге животне потребе“.⁷²

Тешко су пролазили и опанчарски радници, јер је беспослица још увек трајала,⁷³ али и у тим условима излаз из тешке ситуације видели су у синдикалном организовању у пододборе. После кратког прекида, почетком септембра 1909. године. Пододбор Савеза обућарских радника обновио је рад. На конференцији је изабрана нова управа, а за председника Живота Веђић. Драгослав Петровић изабран је за секретара, а Момчило Јоковић за благајника. За чланове Надзорног одбора: Милош Радовић и Мита Свиларевић.⁷⁴ На редовној скупштини Пододбора Савеза кожарско-прерађивачких радника изабрана је нова управа: за председника поново Ђорђе Новаковић, за секретара Милан Радовић, а за благајника Ранко Вучковић. Милорад Стефановић и Мита Свиларевић поново су изабрани за чланове Надзорног одбора.⁷⁵ У Милановцу је било доста тзв. „неправних“ кожарско-прерађивачких радника, чак 10—15, по писању „Радничких новина“ у августу 1909. године.⁷⁶ У току 1909. године у Горњем Милановцу деловало је и синдикално повереништво Савеза млинарско-пекарских радника са свега четири члана, док је, примера ради, у суседном Чачку, овај пододбор, један од најбољих у Србији, имао чак 39 чланова.⁷⁷ У повећању броја чланова синдикалних пододбора важну улогу у агитацији имала је радничка штампа:

„То се приметило и у Г. Милановцу: док су Радничке новине у знатнијем броју растуране, докле је и покрет растао напредовао и бивао јачи. Сад се тамо свега 10 примерака Рад. новина троши, зато су и пододбори ударили у назад. Зато нека Синдикално Веће живо настане да се што више Рад. новине растурају, јер ће то несумњиво помоћи организовању радника и јачању синдикалних пододбора“.⁷⁸

Првوماјска прослава је и 1909. била, као и ранијих година, масовно посећена. Око сто радника и чланова њихових породица учествовало је у мајским демонстрацијама, што је велики број, имајући у виду ширину ових манифестација у другим знатно развезијенијим варошима Србије.⁷⁹

На редовној конференцији Месне организације ССДП почетком октобра поново је изабрана управа, а за председника Петар Стефановић, опанчарски радник.⁸⁰

У другој половини године учестали су сукоби радника са полицијом, зборовања су била скоро свакодневна, нарочито у новембру, када је полиција, на основу лажне доставе опанчара Радојице Топаловића, иначе дуже времена бојкотованог од стране организованих радника, казнила групу чланова Социјалдемократске партије: Петра Стефановића, Ацу Атанасковића, Ђорђа Пејатовића, Милуна

Милошевића и Влајка Ђировића, опанчарске раднике, у намери да угуши организацију. Све је почело 26. октобра 1909. када су жандарми „по имену Радоје Марковић и Чеда Марјановић, у друштву оних бојкотованих вуцибатина, пијани као животиње, напали на друга Ђорђа Пејатовића и отпочели га песницама тући. Свакојакo би прешли и на тесакe, па би га и премлатили, да га другови нису отели и склонили. И уместо да ти разбојници одговарају што су на човека напали, они су и њега и остале другове сутрадан реферисали, те их је полиција по њихову реферату казнила!“⁸¹ Иако су наредног дана поднели жалбу и суд их ослободио, већ 8. новембра Месна организација организовала је протестни збор, на коме је Таса Петковић, социјалдемократ из Чачка, говорио о полицијском прогону радника.⁸² Седам дана касније „на позив месне организације Партије и Синдикалног већа“ одржан је 15. нов. у Г. Милановцу јавни протестни збор против полицијског гоњења, на коме је реферисао друг Стакимир Васић из Београда. После лепог реферата, у коме је истакнуто да је насиље полиције уперено против социјалдемократске борбе пролетаријата, донесена је одлука. У њој се констатује да полицију пујдају на раднике Ј. Топаловић опанчар и његови радници Рајко Милић и Средоје Средојевић, па се закључује:

„Велики раднички протестни збор, сазват 15. новембра 1909. године у хотелу „Орпски краљ“ у Горњем Милановцу утврђује: 1. Борба која је уперена против радничких организација, против оправдане борбе горњо-милановачких радника, водиће се и даље; уколико ми будемо јачи у толико ће њихови напори бити слабији;

2. Збор позива све раднике и раднице да најпуније агитују у организовану свију радника и радница, да би организованом борбом постигли што пре величину потребне снаге како за сузбијање послодаваца и полиције, тако и за поправку овога стања и коначног ослобођења радничке класе из економског и политичког ропства“.⁸³

Још 1907. године „Радничке новине“ су извештавале о тешком друштвено-економском положају грађевинарских радника у Чачку и Горњем Милановцу, нарочито у сликовитом напису „Цигларско робље у Г. Милановцу“. Експлоатација и притисци послодаваца су настављени — тако да је три године касније положај тридесетак грађевинарских радника „у овоме месту исувише бедан“.

„Они су изложени свирепој експлоатацији а притом и другој беспослици. Радно време код њих је 14 часова, а зарада од 2 динара до највише 3,50... Беспослица траје по читавих 6 месеци, и када се додаду још и празнични дани и недеља у времену сезоне када раде, тек тада можемо видети под каквим бедним условима живе грађевинарски радници. Значи да један грађевинар са зарадом од 2 динара дневно просечно годишње има 300 динара, што значи 0,80 [ара] дин[арских] дневно; а онај ко има 3,50 просечна му је зарада 535 дин[ара] годишње што чини 1,40 дин[ара] на дан. Овде не треба много го-

ворити: цифре саме говоре и показују под каквим условима и тешкоћама живе грађевинарски радници у Г. Милановцу“.

У току 1910. године одржане су скупштине Пододбора опанчарских радника у Горњем Милановцу и биране нове управе.⁸⁴ Опанчари су штрајковали скоро месец дана (јер послодавци нису прихватили радничке захтеве),⁸⁵ и то у условима изражене беспослице и све присутније друштвене кризе.⁸⁶ У августу 1910. године формиран је у Чачку Пододбор дрводељских радника, а у Горњем Милановцу повереништво тог савеза.⁸⁷ У овој години, од 6. јануара (24. децембра) 1909. до 12. јануара 1910. забележен је само већ наведени организовани штрајк опанчарских радника, „нападног карактера“, који је био ограниченог домета: од укупно 36 опанчарских радника, штрајковало их је свега 13 у седам радионица,⁸⁸ што указује да у години када се очекивало доношење Закона о радњама послодавци су на све могуће начине настојали да угуше ионако ослабљен синдикални покрет у Горњем Милановцу. За остварење овог циља, постојало је више објективних услова. Синдикално веће имало је шест пододбора са 40 чланова, што је знатно мање него ранијих година. (На пример, у 1907. години, у пет синдикалних пододбора, било чак 59 организованих радника).⁸⁹

Поводом овог штрајка радници таковског краја поручивали су радничкој класи Србије:

„Ми саопштавамо једну редовну појаву, а саопштавамо је поглавито ради тога: 1) да се што јасније уочи нераздвојна веза између буржоазије и буржоаске државе, да се види: како све класне институције буржоаске службе класним интересима буржоаским; 2) да радници, запажавајући ову појаву, у исто време најживље настану да се што пре и што потпуније прибору, организују и окупе око својих класних организација, синдикалних и патриотских, како би били у стању притиском снаге целе пролетерске класе сузбавати насиља буржоаске државе и експлоатацију буржоаских класа док снага не нарасте до тога степена, да се сав класни систем збаци и заведе један нов ред ствари, у коме неће бити никакве беде и никаквог насиља“.

Поводом захтева збора београдских радника Милановчани су упутили почетком марта 1910. године више телеграма, у којима захтевају увођење општег, једнаког, тајног и непосредног гласања, као и непосредно право гласа са пропорционалним изборним системом. Телеграме су послали пододбори: опанчарски, абацијски и кожарско-прерађивачки, али и повереништва металских, пекарских и дрводељских радника, као и управа Месне организације Српске социјалдемократске партије. У поздравима групе социјалаиста, каже се:

„Окупљени око црвене заставе која означава човечанству пут ка политичкој равноправности, социјалистичком идеалу, кличемо: живело опште

право гласа, живела социјална демократија! — Дражевић, Стефановић, Аца Атанасковић, Лепосава Атанасковић, Милошевић, Алексић, Гавриловић, Ђорђевић“.⁹⁰

Почетком маја Месна организација ССДП изабрала је Петра Стефановића, опанчарског радника, за делегата на Осмом конгресу ССДП.⁹¹ Прослављен је и првомајски празник: као и ранијих година учествовало је око сто радника.⁹² Истовремено, на збору поводом доношења Закона о радњама, почетком маја, преко 80 радника протествовало је и усвојило резолуцију њихових другова, београдских радника, којом се „тражи заштитно радничко законодавство; јавно осигурање, слобода организовања и борбе“.⁹³ Крајем месеца изабрана је и нова управа Месне организације ССДП. За председника — једногласно Аца Атанасковић, за секретара Светомир Павловић, а Драгомир Дражевић, по трећи пут, за благајника организације. За чланове управе бирани су: Божа Ђорђевић, Момчило Јоковић и Петар Стефановић, а за контролора Милун Милошевић.⁹⁴

Присутност радништва Горњег Милановца и њихове организације у радничком покрету Србије огледала се и у бројним телеграмима подршке, слатим у друге вароши, широм земље. Тако су, почетком децембра, милановачки радници поручивали, поводом великог радничког збора у Београду, организованог против реакционарног радикалног режима за опште право гласа и слободу штампе:

„Протествујемо с вама заједно против сваког политичког и економског поробљавања. Убојним поредком напред другови и отмимо права која нам и као људима и као грађанима припадају. Живело опште право гласа! Живела слобода штампе! Доле са тиранијом. — Социјалистичка организација“.⁹⁵

И поред противљења радничких социјалдемократских и синдикалних организација и пододбора, уперених на поједине одредбе Закона о радњама, он је ипак, 1910. године, усвојен у Народној скупштини. Све до балканских ратова представљао је за раднички покрет предмет оспоравања и вечитог сукоба са буржоаском класом, што је престало тек 1914. године.

Уочи балканских ратова социјалдемократска организација у Горњем Милановцу организовала је више акција, које су имале одјека у граду и у таковском крају. Почетком 1911. године, на редовној скупштини Месне организације изабрана је нова управа. Петар Стефановић, опанчарски радник, поново је биран за председника, Станимир Којић, опанчар, за секретара, а Драгомир Дражевић за благајника. За чланове управе изабрани су и Јездимир Крсмановић, абацијски, и Мијаило Алексић, молерски радник. За чланове Над-

зорног одбора: Драгослав Стојадиновић, судски писар, Владислав Јаковљевић, опанчарски, и Паја Гавриловић, ковачки радник.⁹⁶

Поводом десетогодишњег јубилеја „Радничких новина“, почетком фебруара, из Горњег Милановца је упућен у Београд телеграм следеће садржине:

„Социјал-демократски организовани пролетаријат Горњег Милановца са свога збора поздравља свакодневни излазак свога органа са узвицима: живеће Радничке Новине свакодневне, живела црвена штампа Управа“.⁹⁷

Првомајска прослава 1911. године започела је у раним јутарњим сатима. Већ у осам часова радници су се окупили испред свог дома, где их је поздравио Петар Стефановић, председник Месне организације ССДС. У краћем говору изнео је значај прославе 1. маја за радничку класу, а Ђорђе Радић говорио је о осмочасовном радном дану и о све присутнијим појавама милитаризма. По повратку са уличних демонстрација радницима се обратио и Драгомир Дражевић. Он је говорио о значају прославе радничког празника и борби радника за опште право гласа.⁹⁸ Ово су, судећи по извештајима и писању партијске штампе, биле најбројније до тада организоване првомајске манифестације у овом крају. О томе сведочи и телеграфски извештај: „Учесника у мајској прослави 102“.⁹⁹

На Деветом конгресу Српске социјалдемократске странке, одржаном од 11. до 13. јуна (29—31. маја) 1911. године, Месну организацију ССДП из Горњег Милановца представљали су: Драгомир Дражевић, абацијски, и Петар Стефановић, опанчарски радник, иначе чланови управе Месне организације.¹⁰⁰

Поводом одржавања Десетог конгреса партије радници Горњег Милановца упутили су више телеграма следеће садржине:

„Честитамо данашњи рад нашег конгреса. Нека уроди плодом за нашу партију. Живела социјална демократија! Живело опште право гласа! Управа партиска“.¹⁰¹

У осталим телеграмима, послатим из Горњег Милановца, јавља се и група учитеља социјалдемократа:

„Честитамо рад конгреса, шаљемо социјалстички револуционарни поздрав свима друговима. Драгомир Ивковић, Живко Димитријевић, Живојин Миловановић, Рад. Михајловић, учитељи“.¹⁰²

Честитке конгресу упутила је и група радника:

„Честитамо IX конгрес са жељама да донесе напредак за социјалну демократију и кличемо: Живела социјална демократија! Живело радничко законодавство! Живело опште право гласа! Станислав Којић, Ђорђе Николић,

Владислав Јаковљевић, Ђурђе Радић, Крста Раденковић, Паја Гавриловић, Драгутин Антонијевић, Воја Стефановић, Ђорђе Пејатовић, Радојица Јовановић, Нестор Ж. Банковић, Ранко Вучковић, Лако Павловић, Милан С. Томић, Михаило Ивановић, Момчило Јаковић, Чеда Трифуновић, Благоје Боровић, Војин Ђурчић и Глиша Вукић¹⁰³.

За књижницу Месне организације социјалдемократске партије половином маја 1911. године предато је 39 књига¹⁰⁴ покојног Жика Јоковића, берберског радника, некада активног члана социјалистичког покрета.¹⁰⁵ Захваљујући партијским школама и социјалистичким књигама које су навелико штампане у Србији, марксистичка свест и знање продирали су међу раднике. Тако је Драгомир Дражевић, абаџијски радник, крајем јула објавио чланак у „Радничким новинама“, у коме критикује раднике који певају у „буржоаским певачким дружинама“:

„Место својих револуционарних песама, радници певају Свјати Боже и друге црквене и световне глупости које убијају и умртвљују њихов дух и сламају њихову вољу“.¹⁰⁶

Почетком септембра, на скупштини Месне социјалдемократске организације, Драгомир Дражевић је изабран за председника, Влајко Ђировић за секретара, а Ђорђе Радић за благајника. Чланове управе сачињавали су још и Војин Ђурчић и Петар Стефановић, а у Надзорни одбор изабрани су: Нестор Банковић и Војислав Стефановић.¹⁰⁷

Истог месеца Месна партијска организација и Синдикално веће у Горњем Милановцу организовали су велики протестни збор због све очигледнијег неспровођења у пракси тек усвојеног Закона о радњама. Уз учешће преко сто организованих радника и 370 грађана, збор је одржан почетком септембра на пијаци. Присутним радницима и народу, који се окупио, Драгомир Дражевић, тек изабрани председник Месне организације ССДП, говорио је о значају „позитивног радничког законодавства, позвао раднике у борбу за његову заштиту и оштро осудио владу која закон не примењује“. Други говорник, Ђорђе Радић, иначе благајник Месне организације, говорио је о „снажењу социјалистичке организације и позвао раднике да се спреме за нове борбе у одбрани радничких права“. На крају збор је усвојио резолуцију „са захтевом да се заштитне одредбе закона тачно примењују, да се поставе привредни инспектори и донесе опште право гласа“.¹⁰⁸

У току године изабрана је и нова управа Синдикалног већа у Горњем Милановцу: за председника Драгомир Дражевић, за секре-

тара Влајко Ђировић, за благајника Ђорђе Радић, који су чинили састав руководства месне организације ССДП изабрано и неколико месеци касније, а за члана управе изабран је Милан Томић.¹⁰⁹

Ово јединство синдикалног и социјалдемократског покрета у оквиру радничког покрета Србије, на примеру овог краја, указује да су дилеме о двојству ова два сегмента радничког покрета, које су својевремено биле присутне ранијих година, успешно превладане. Иначе, Драгомир Дражевић, чији политички значај након 1910. године све више долази до изражаја 10. јула 1911. већином гласова изабран је и за сталног члана Радничке коморе Србије.¹¹⁰

Ове године Синдикално веће имало је осам пододбора са укупно 135 организованих радника (и само 54 неорганизованих). Ових, организованих било је највише међу опанчарским радницима — чак 25. Од укупно 40 грађевинарских радника, само је један био у синдикалној организацији. У обућарском пододбору било је 15, абаџијском — 10, металском — 10, пекарском — 20, кројачком — шест, а у дрводељском — четири.¹¹¹

Овако мали број синдикално организованих радника (тек скоро сваки трећи радник био је у синдикату) био је повод да се у једном извештају, упућеном Главном радничком савезу у Београд, 1911. године констатује:

„Као што се види, стање није нимало задовољавајуће, како у погледу броја неорганизованих радника по овој статистици, тако, и још више, по радничким масама које овај преглед обухвата. Међутим, не треба губити из вида моменат да непосредно стојимо пред градњом железничке пруге Чачак — Горњи Милановац — Лајковац. Тај ће рад трајати најмање две године, и на њему ће бити ангажован велики број радника, код којих треба агитовати, обавештавати их, организовати и у борбу увести. Али како ће се то урадити, када већина другова који су изабрани у управу, у Синдикално веће и партијску организацију, ни на седнице не долазе, а камоли да се некаквог покрета прихватају“.¹¹²

И поред оваквих суморних оцена, синдикална активност у Горњем Милановцу није замирала. Највећу активност показао је Пододбор опанчарских радника. Три пута годишње бирао је управу.¹¹³ На основу извештаја Савеза опанчарских радника о раду у 1911. години, поднетог на Осмој Савезној скупштини, 25. марта 1912. године у Крагујевцу, долази се до сазнања да је овај пододбор чинило до краја децембра 1911. године 11, односно 18 опанчарских, а у чланству је остало још 12 радника. Тако се број организованих радника кретао веома различито. На пример, у летњем периоду било их је чак 28, што је и превише имајући у виду чињеницу да број синдикално организованих, радника није прелазио преко 30. Међутим, потпуно дру-

гачија слика о друштвено-економском положају опанчарских радника добија се сазнањем да је у Горњем Милановцу постојало чак 13 послодаваца са капиталом изнад 1.000 динара, код којих је посао могло, у свако доба, као штрајбрехери, да добије и оних 17 неорганизованих радника. Већину организованих радника чинили су млађи људи, њих девет испод 20 година, нежењени, од којих су многи били на храни и стану код послодаваца. Радили су и по 14 часова дневно за бедну надницу од 1,40 динара (највећа је износила само три динара). Само шест радника радило је „на парче“, осам на ајлук (при чему су најмање могли да зараде 100, а највише 500 динара), а наднице су повећаване за 20 посто, и „на парче“ свега 10 посто, што је често зависило и од кретања понуде и потражње на тржишту. За два месеца опанчарски радници су произвели 19.000 пари опанака, а продали само 14.000 (према извештају од 31. децембра 1911), са укупним капиталом од 32.400 остварених динара. Међутим, ако се посматра укупан приход у каси месног синдикалног пододбора, види се да је он био релативно мањи у односу на неке друге крајеве земље. Износио је само 307,50 динара. У Чачку је овај износ био знатно већи — 613, а у Шапцу — читавих 3.267 динара (скоро двоструко више него у Београду),¹¹⁴ што сведочи о привредним приликама и друштвено-економском положају радника у појединим срединама.

И Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника почетком септембра, 1911. године одржао је скупштину, на којој је изабрао нову управу: председник Момчило Јоковић, сарачки радник; секретар Милан Радовић, обућарски радник; благајник Радојица Јовановић, сарачки радник. Контролори: Милутин Милошевић, обућарски радник, и Ђорђе Новаковић, сарачки радник.¹¹⁵ На скупштини Савеза кожарско-прерађивачких радника, марта 1911. године, били су и представници из Горњег Милановца, окупљени у обновљени синдикални пододбор. И абацијски радници су почетком септембра одржали редовну годишњу скупштину и изабрали нову управу, на челу са председником Драгомиром Дражевићем,¹¹⁶ који је изабран и за делегата на предстојећем конгресу Савеза абацијских радника.¹¹⁷

Уочи престојећих балканских ратова почетком јануара 1912. године Месна социјалдемократска организација у Горњем Милановцу одржала је скупштину и изабрала нову управу. Драгомир Дражевић, истакнути трибун, изабран је за председника, а био је и делегат, заједно са Ђорђем Радићем, на ванредном конгресу ССДП, одржаном од 11. до 13. фебруара 1912. у Београду.¹¹⁸ Крајем фебруара

Месна организација организовала је велики збор у кафани „Слога“, на коме је говорио Лука Павићевић, председник Радничке коморе Србије.¹¹⁹ Традиционалне првомајске манифестације ове године походило је преко 170 радника и чланова њихових породица. Са прославе они су упутили телеграм у Београд:

„Из привредно мртвог, политички заспалог Милановца, 170 социјалистичких бораца кличу заједно са светским пролетаријатом: Да живи празник рада! Да живи Социјална Револуција! — Социјалистичка организација и Синдикално Веће“.¹²⁰

У овој, 1912. години грађена је и пруга Горњи Милановац — Лајковац. Радници ангажовани на изградњи ове пруге уског колосека, код Криве Реке, били су изложени најгрубљој експлоатацији од својих послодаваца. Радно време трајало је „од звезда до звезда“, непрекидно, уз најгору храну и бедне услове смештаја, са ниским надницама. Велики проблем на овом градилишту представљала је околност да многи радници нису били синдикално организовани, па нису постојале реалне могућности да се поведе класна борба са послодавцима, што им је и омогућавао тек усвојени Закон о радњама.¹²¹

Почетком јуна синдикално организовани опанчарски радници изабрали су управу, на чијем челу се нашао Станимир Којић,¹²² а 15. јула 1912. изабран је Суд добрих људи, на основу одредби Закона о радњама. За судију је изабран Драгомир Жунић, обућарски радник, а за његовог заменика Драгомир Дражевић, абаџијски радник, иначе председник Месне организације ССДП и предводник радничке класе у Горњем Милановцу.¹²³

Балкански ратови, у којим су учествовали и бројни радници из таковског краја, утицао је на погоршање привредних прилика у овом делу Србије. Како су социјалдемократски посланици указивали у Народној скупштини, финансијски терет рата поднеле су широке народне масе, углавном раднички слојеви.

Осетно повећање цена животних намирница после ратова, нарочито у другој половини 1913. године, за преко 20 посто, доста су погодиле радничке слојеве, посебно оне породице које су остале без храниоца, породице погинулих у рату против Турске, а касније и Бугарске.

Престанак рада синдикалних подбора, немогућност остваривања класних интереса у земљи која се налазила у ратном стању, након првог и другог балканског рата, није, ипак, резултирало само

смањеним бројем синдикалних пододбора. Напротив, активност социјалдемократа није престајала ни у овим тешким данима рата и немаштине која је владала у народу, мада је била са мањим бројем акција и знатно умањеним политичким радом међу радницима. Већ 25. марта 1913. Месна организација одржала је скупштину, на којој је изабрана нова управа. После краћег прекида, нова управа наставила је рад у следећем саставу: председник Паја Гврилковић, ковач; секретар Миливоје Марковић, обућарски радник; благајник Љубомир Радовановић, столарски радник, и чланови: Риста Младеновић, лимарски радник, и Драгољуб Николић, опанчарски радник. За чланове Надзорног одбора изабрани су Божидар Ристовић, столарски радник, и Милан Ерић, опанчарски радник.¹²⁴ Због ратних припрема и забрана власти о организовању јавних скупова, првомајске демонстрације су обележене, али у знатно мањем обиму: присуствовало је свега осамдесетак радника, а, том приликом, упућен је и већ традиционални телеграм београдским радницима: „Честитамо вам празник рада. Живео пролетаријат целог света! — Социјалистичка организација“.¹²⁵ Пошто управа изабрана у марту није показала задовољавајуће резултате у раду, на ванредној конференцији, почетком септембра, бирана је нова привремена управа, коју су сачињавали: Петар Стефановић, опанчар, Драгиша Жунић, обућар, Драгољуб Лучић, опанчар, Бранислав Тешић, седларски радник, Божа Ковачевић, браварски радник, и Светомир Николић, абацијски радник.¹²⁶

Након демобилизације с јесени 1913. године, у Горњем Милановцу обновљен је Пододбор обућарских радника. Учињено је ово у условима растуће инфлације, када је радно време повећано за металце и абације са 14 на 16 часова, а цене животних намирница осетно порасле. (На пример, месо је поскупело са 28 на 30 динара, хлеб са 0,70 на 1 динар, огрев са четири на пет динара, као и станарине).¹²⁷ Такође, у августу 1913. године, обновљен је Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника, чији је већи број чланова страдао у рату. Слично је било и са обућарским радницима, од којих, је, чак, свих осам отерано у рат, или је, пак, било на кулуку.¹²⁸

Рад партијске социјалдемократске организације у таковском крају, након доношења Закона о радњама 1910. године, има и неке специфичности. Партијска активност по селима није заживела, како се својевремено у редовима социјалдемократа очекивало, а омасовљење чланства, за разлику од других средина, делимично је остварено. Из извештаја Главне партијске управе Осмом конгресу ССДП у јуну 1910. године види се очигледно да још од 1908. није

значајније повећан број партијског чланства (1908/1909. износио је 30, а 1909/1910. 37). Известан напредак забележен је у 1910. и 1911. години (укупно 54 чланова, међу којима и шест жена, са укупним приходом од 198 динара — од чланских улога и осталих извора). Између Осмог и Деветог конгреса ССДП, Месна организација у Горњем Милановцу одржала је два збора, којима је присуствовало 630 заинтересованих радника, а на четири предавања било је 280 лица. У извештају Главне партијске управе Деветом конгресу партије констатује се да је на 15 партијских конференција било преко 1.000 радника, а на радничким забавама просечно до 150 посетилаца.^{128a}

После балканских ратова, ситуација се знатно изменила, бар што се тиче партијског чланства и осталих активности Месне организације ССДП. Од 40 чланова у 1911. и 1912. години, већ у наредној овај број је спао на само 18, укључујући и две жене. Социјална структура показује да је реч о 16 најамних радника, четири сопственика и једном интелектуалцу, од којих је 12 чланова — синдикално организованих, већином у старосној доби од 21 до 35 година, углавном писмених људи; због изборног материјалног цензура, свега је њих петоро имало право гласа. Партијска штампа у Горњем Милановцу, а и шире у таковском крају, читана је доста, имајући у виду податке изнете у извештају о двогодишњем раду, поднетом на Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије у јануару 1913. године. Од 60 примерака „Радничких новина“, колико се продавало 1911. године у Горњем Милановцу у току 1913. године, овај број се попео на 90 примерака. У знатно мањем броју је у овај крај стигала „Борба“ — теоретски орган српских социјалиста: било је свега десетак претплатника. Остала социјалистичка литература и штампа, на пример лист „Једнакост“, уопште није продавана, мада је у овој вароши било жена организованих у секретаријат жена социјалдемократа Србије.

После ратова организовано је мање партијских седница, зборовна и конференција. У 1913. години свега три конференције, са 90 учесника и једна забава, са 270 посетилаца. Замо је и сваки облик културно-забавног живота у вароши. Од деведесетак књига, колико је било у радничкој књижници (библиотеци), након ратова прочитано их је свега десетак. Партијски фондови су потпуно исцрпени, тако да је мало новца коришћено за помоћ настрадалим породицама. Зато је, почетком 1914. године предстојала консолидација партијског живота и обнављање бројних политичких акција соци-

јалдемократа, који се нису мирили са постојећим односима у грађанском друштву.

Уочи ратне 1914. године приметно консолидовање радничког покрета углавном се заснивало на синдикалним штрајковима и борби за нове тарифне покрете. Поред већ уобичајених мајских демонстрација и протестних зборова, углавном иницираних од стране Главне партијске управе, против све израженијих захтева за новим ратним кредитима, било је захтева да се у предстојеће парламентарне изборе уђе у директну политичку, изборну, борбу са грађанским странкама, првенствено владајућом Радикланом партијом, која је имала велики утицај у таковском крају, првенствено у сеоским срединама.

И за првомајски празник 1914. године радници Горњег Милановца, организовали су демонстрације. Стотинак радника и чланова њихових породица, као и ранијих година, манифестовало је захтевајући боље животне и радне услове и спровођење у живот одредби Закона о радњама, пропагирани су социјалистичке идеје и неминовност револуције и успостављања новог друштва.¹²⁹ У парламентарним изборима, непосредно уочи објаве рата Србији, на посланичкој листи Српске социјалдемократске партије у Горњем Милановцу изабран је Петар Стефановић, опанчарски радник.¹³⁰

Синдикални пододбори у 1914. години покретали су више акција на спровођењу у живот заштитног радничког законодавства. За то је постојало више разлога. Један од најважнијих, свакако се односио на тешке услове рада који су владали на више градилишта, међу ангажованим радницима на изградњи пруге Чачак — Горњи Милановац. О томе су, „Радничке новине“ писале 6. марта 1914. године:

„Рад је трајао дневно 15 сати без икаквог недељног одмора, као и без недовољних животних намирница, јер се и на самом месту где је барака, врши намирницама пљачка продајући га по врло скупој цени. Преноћишта су испод сваке критике, спава се по кошарама и сељачким вајатима, где је још више изнуравају радне снаге и већи несретни случајеви дешавју“.¹³¹

Међутим, синдикални и партијски активисти тешко су успевали да синдикално организују и поведу у борбу раднике ангажоване на изградњи пруге, а увођење ратног стања и мобилизација војске прекинули су рад на овој важној деоници железничке саобраћајнице.

У самој вароши почетком фебруара 1914. године Пододбор Савеза опанчарских радика одржао је редовну скупштину и иза-

брао нову управу: председник Драгољуб Лучић, секретар Михаијло Васиљевић, благајник Миленко Ерић и чланови: Јован Богићевић и Душан Славковић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Драган Ранковић и Живојин Карановић.¹³² Месец дана касније, као и ранијих година, поново је преко „Радничких новина“ објављивано да у граду влада велика беспослица. Замољени су опанчарски радници да не долазе у Горњи Милановац ради тражења посла.¹³³ Ове године и Пододбор Савеза грађевинарских радника одржао је конференцију и изабрао нову управу: председник Милош Урошевић, зидарски мајстор; секретар Марко Беловић, зидарски радник; благајник Драгутин Ловић, каменорезачки радник, и чланови: Ћира Динчић, зидарски радник и Александар Урошевић, зидарски радник. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Светозар Радисављевић, зидарски радник, и Сретен Бојовић, каменорезачки радник.¹³⁴

После напада Аустро-Угарске на Србију у јулу 1914. године, замро је рад социјалдемократског и синдикалног покрета у Горњем Милановцу. Многи социјалдемократи, синдикално организовани опанчари, абације, металци, грађевинари, пекари и обућари гинули су на бојиштима бранећи домовину. Патриотизам, који су им одрицале буржоаске странке, показали су на делу улазећи у историју као чланови једне опозиционе социјалдемократске странке чији су посланици у Народној скупштини, слично бољшевицима у Русији, гласали против ратних кредита и милитаризма доследно спроведећи одлуке Друге интернационале.

Један број радника из таковског краја укључио се у раднички покрет, чије зачетке срећемо и на Солунском фронту, на Крфу, али и у Паризу, где делује Радничка комора и део интелигенције који се задесио у Француској. Они који су остали у окупираној Србији проводили су тешке дане окупације радећи за ниске наднице, тек толико да прехране породицу.

Након ослобођења и уједињења 1918. године већи број социјалдемократа приступио је чланству НРПЈ (к) и новим синдикалним организацијама. Неки од њих, као на пример, Драгослав Дражевић, наставиће револуционарну активност и у предратном револуционарном радничком покрету, НОР-у и социјалистичкој револуцији борећи се за социјализам и друштво слободе, правде и једнакости.

НАПОМЕНЕ

1. „Горњи Милановац и таковски крај“, Г. Милановац, 1987, стр. 79.
2. „Занатлијски савез“, Београд, бр. 22, 28. март 1893.
3. „Занатлијски савез“, Београд, бр. 21. март 1894. Наредне, 1895. године, Занатлијско радничка задруга поднела је Министарству народне привреде правила на одобрење. (АС, МНП, ф. IV, 121, 26. II 1894).
4. „Радничке новине“, бр. 1, 6. јануар 1904.
5. „Радничке новине“, бр. 9, 4. фебруар 1904.
6. „Радничке новине“, бр. 20, 11. март 1904; бр. 23, 20. март 1904.
7. „Радничке новине“, бр. 79, 29. септембар 1904; бр. 83, 13. октобар 1904; бр. 70, 28. август 1904. На седници Главне партијске управе од 7. октобра 1904. године ово је потврђено. („Српска социјалдемократска партија“, књига прва, Београд, 1966, стр. 226).
8. „Радничке новине“, бр. 70, 28. августа 1904; Драгиша Лапчевић у раду, „Организација и борба опанчарских радника“ (Крагујевац, 1909, стр. 69) да је веома противуречне податке. За штрајк опанчарских радника из 1904. године пише да је организован у августу: „Опанчарски радници ступили у штрајк захтевајући скраћење радног времена. (После месец и по дана борбе штрајк успешно окончан)“.
9. „Раднички социјалистички календар за 1905“, Београд, 1904, стр. 77; у едицији: „Синдикални покрет у Србији, 1903—1919“ (Београд, 1962, стр. 92) као датум оснивања синдикалног пододбора опанчарских радника означен је 16. (3) август 1904.
10. „Радничке новине“, бр. 38, 14. мај 1904.
11. „Радничке новине“, бр. 11, фебруар 1904.
12. „Радничке новине“, бр. 97, 1. децембар 1904.
13. „Радничке новине“, бр. 39, 30. април 1904.
14. „Радничке новине“, бр. 53, 22. јуни 1905.
15. „Радничке новине“, бр. 50, 11. јун 1905.
16. „Српска социјалдемократска партија...“, стр. 501.
17. Исто, стр. 506.
18. Исто, стр. 515.
19. Исто, стр. 517.
20. „Радничке новине“, бр. 76, 27. август 1905.
21. „Радничке новине“, бр. 73, 31. август 1905. Радничка штампа је јавила да „изборну агитацију за посланичке изборе на листи Социјалдемократске партије у Горњем Милановцу, највише су помогли београдски радници“, а Лука Павићевић је у децембру 1905. године, на збору Београдске партијске организације „истакнут за кандидата“. („Српска социјалдемократска партија...“, стр. 545).
22. Р. Јешић, „Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије, 1903—1914“, „Токови револуције“, IV, Београд, 1969, стр. 17—30.
23. „Радничке новине“, бр. 72, 28. август 1905.
24. „Синдикални покрет у Србији 1903—1914“, Београд, 1958, стр. 140.
25. Исто, Београд, 1967, стр. 89.
26. „Радничке новине“, бр. 107, 27. децембар 1905.
27. Четврти конгрес ССДС, одржан је 2—4. априла 1906. године у Београду. („Радничке новине“, 18. април 1906).
28. „Радничке новине“, бр. 69, 8. јул 1906.
29. АС, ССДС, 65-а, стр. 297.
30. Исто, стр. 318—319.
31. „Радничке новине“, бр. 17, 5. фебруар 1906.
32. „Радничке новине“, бр. 22, 21. фебруар 1906.
33. „Радничке новине“, бр. 91, 29. јул 1906. Нова управа бирана је и крајем децембра те године. На редовној годишњој скупштини, у нову управу Пододбора Савеза опанчарских радника за председник је изабран Милутин Дамјановић, за секретара Станимир Којић, з благајника Чедомир Средојевић. У Надзорни одбор бирани су: Петар Игњатовић и Владислав Јаковљевић. Павле

Петровић изабран је за делегата на Савезној скупштини опанчарских радника („Радничке новине“, бр. 1, 2. јануар 1907).

34. „Радничке новине“, бр. 144, 30. новембар 1906.
35. „Радничке новине“, бр. 124, 14. октобар 1906.
36. АС, ССДС, 63-а, стр. 376—390.
37. „Радничке новине“ су 10. јуна 1907. забележиле постојање радничких социјалдемократских организација и у Горњем Милановцу, поред 29 сличних месних организација у варошима Србије.
38. „Радничке новине“, бр. 57, 15. мај 1907.
39. „Радничке новине“, бр. 48, 21. април 1907.
40. „Радничке новине“, бр. 143, 29. новембар 1907.
41. „Политика“, Београд, бр. 1387, 27. новембар 1907.
42. „Радничке новине“, бр. 99, 23. август 1907.
43. „Радничке новине“, бр. 64, 31. мај 1907.
44. „Радничке новине“, бр. 39, 31. март 1907. Ова промена уследила је пошто је престао бојкот над Новаком и Драгољубом Лучићем, опанчарским радницима из Горњег Милановца, јер су напоскон пришли синдикалној организацији радника. („Радничке новине“, бр. 37, 27. март 1907).
45. „Радничке новине“ бр. 73, 21. јун 1907; бр. 97, 18. август 1907.
46. „Радничке новине“, бр. 56, 12. мај 1907; „Радничке новине“, бр. 69, 10. јун 1907.
47. „Радничке новине“, бр. 107, 9. септембар 1907.
48. „Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1962, т. I, књ. 3, стр. 110.
49. „Радничке новине“, бр. 51, 29. април 1908.
50. „Радничке новине“, бр. 11, 24. јануар 1908, бр. 7, 15. јануар 1907.
51. „Радничке новине“, бр. 44, 10. април 1908.
52. „Радничке новине“, бр. 18, 9. фебруар 1908; бр. 45, 12. април 1908.
53. Половином јануара у нову скупштину Савеза опанчарских радника изабрани су: председник Владимир Јаковљевић, секретар Станимир Којић, благајник Максим Божовић. За чланове Надзорног одбора бирани су: Чедомир Трифуновић и Милун Милошевић. („Радничке новине“, бр. 12, 26. јануар 1908).
54. „Радник“, бр. 5, Крагујевац, 2. фебруар 1908.
55. „Радничке новине“, бр. 14, 31. јануар 1909.
56. „Радничке новине“, бр. 42, 5. април 1908; бр. 18, 4. фебруар 1908.
57. „Радничке новине“, бр. 79, 5. јул 1908. Под сталним насловом у „Радничким новинама“, на тему „Рад и Капитал“, најшира радничка јавност Србије обавештена је о положају келнерских радника: „Радно време код овдашњих келнера је безмерно дуго. Оно нема никакво ограничење. Често пута траје непрекидан рад по 30 и више часова. То је ужасно! Награде су такође испод сваке мере ниске. Тако стање тони келнерске раднике у скороу и директну смрт. Па ни то није све. Шиканирања, која трпе келнери и од својих газда и од појединих бесних и пијаних гостију чини положај још горим“. („Радничке новине“, бр. 79, 5. јул 1908).
58. „Радничке новине“, бр. 73, 21. јун 1908.
59. „Синдикални покрет у Србији...“, том I, књ. 4, стр. 781.
60. „Радничке новине“, бр. 34, 20. март 1908.
61. „Радничке новине“, бр. 106, 4. септембар 1908.
62. „Радничке новине“, бр. 92, 5. август 1908.
63. АС, ССДС, 65-а, стр. 558.
64. „Радничке новине“, бр. 78, 3. јул 1908.
65. „Радничке новине“, бр. 130, 23. август 1908.
66. „Радничке новине“, бр. 52, 1. мај 1908.
67. „Радничке новине“, бр. 56, 10. мај 1908.
68. „Радничке новине“, бр. 82, 12. јун 1908.
69. „Радничке новине“, бр. 92, 5. август 1908.
70. „Радничке новине“, бр. 31, 12. март 1909.
71. „Радничке новине“, бр. 104, 3. септембар 1909.
72. „Радничке новине“, бр. 49, 28. април 1909.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ТАКОВСКОМ КРАЈУ ДО 1915. ГОДИНЕ

73. „Радничке новине“, бр. 63, 30. мај 1909.
74. „Радничке новине“, бр. 112, 22. септембар 1909.
75. „Радничке новине“, бр. 54, 9. мај 1909.
76. „Радничке новине“ бр. 99, 22. август 1909.
77. „Кратак преглед рада, кретања и функционисања Савеза кожарско-прерађивачких радника, Са извештајем седмој Редовној годишњој скупштини сазваној за 14. фебруар 1910. године у Београду“, Београд, 1910.
78. Исто.
79. „Радничке новине“, бр. 49, 28. април 1909.
80. Нова управа социјалдемократске организације у Горњем Милановцу, конституисала се у следећем саставу: за председника је изабран Петар Стефановић, опанчарски радник, за секретара Жика Јоковић, фризерски радник, а за благајника Драгомир Дражевић, абаџијски радник. Милан Милошевић, опанчар, и Аца Атанасковић опанчар, сачињавали су члнове управе, а у Контролну комисију, изабрани су: Живко Топаловић, опанчар, Коста Ковачевић, ћевабџија, и Михаило Алексић, молер из Горњег Милановца. („Радничке новине“, бр. 122, 15. октобар 1909).
81. „Радничке новине“, бр. 130, 3. новембар 1909; бр. 132, 7. новембар 1909.
82. „Радничке новине“ бр. 132, 7. новембар 1909.
83. „Радничке новине“ бр. 138, 21. новембар 1909.
84. „Радничке новине“, бр. 148, 11. децембар 1910. Почетком децембра, на ванредној скупштини Пододбора Савеза опанчарских радника у нову управу су изабрани: за председника Радосав Тајсић, за секретари Радомир Костовић, за благајника Владислав Јаковљевић, а за чланове Божидар Николић и Драгутин Алексић. У Надзорни одбор бирани су Чедомир Трифуновић и Станимир Кojiћ. („Радничке новине“, бр. 148, 11. децембар 1910).
85. „Радничке новине“, бр. 97, 14. август 1910.
86. „Радничке новине“, бр. 119, 5. септембар 1910.
87. „Радничке новине“, бр. 102, 26. август 1910.
88. „Синдикални покрет у Србији...“ Београд, 1958, стр. 384—385. Веома су противуречни у историографији подаци везани за овај штрајк опанчарских радника. Према писању „Радничких новина“ од 14. августа 1910. опанчарски радници су ступили у штрајк 1. августа 1910. године: „У штрајку је и друг Чедомир Трифуновић, старац од 50 година. Ни крива ни дужна, већ само зато што штрајкује, полиција га је ухапсила, а жандарми у апсу тукли. Друг Чедомир је лекарски прегледан и, по гласу сведочења лекарске, добио 10 дана боловања. Саопштавајући овај случај, ми својим друговима читаоцима не доносимо никакву новост: та ни једног штрајка до сада није било, у коме се полиција није ставила на страну послодаваца, па, ако је потребно било, још и апсила и тукла раднике.“
89. „Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1958, стр. 340.
90. „Радничке новине“, бр. 35 (додатак), 23. март 1910.
91. „Радничке новине“, бр. 62, 25. мај 1910.
92. „Радничке новине“, бр. 54, 6. мај 1910.
93. „Радничке новине“, бр. 55, 8. мај 1910.
94. „Радничке новине“, бр. 67, 3. јун 1910.
95. „Радничке новине“, бр. 149, 14. децембар 1910.
96. „Радничке новине“, бр. 10, 22. јануар 1911.
97. „Радничке новине“, бр. 20, 8. фебруар 1911. Радничку штампу највише су читали опанчарски радници, чак тридесетак бројева „Радничких новина“ у 1911. години. („Радничке новине“, бр. 224, 29. октобар 1911).
98. „Радничке новине“, бр. 54, 6. мај 1911.
99. „Радничке новине“, бр. 21. април 1911.
100. „Радничке новине“, бр. 94, 6. мај 1911.

101. „Радничке новине“, бр. 119, 6. јун 1911.
102. „Радничке новине“, бр. 124, 11. јун 1911.
103. „Радничке новине“, бр. 137, 27. јун 1911.
104. „Радничке новине“, бр. 108, 23. мај 1911.
105. „Радничке новине“, бр. 15, 2. фебруар 1911, извештавале су да је 31. јануара од туберкулозе, у Београдској болници, преминуо Живојин Јоковић, берберски радник из Горњег Милановца, активни члан Српске социјалдемократске странке.
106. „Радничке новине“, бр. 163, 27. јул 1911.
107. „Радничке новине“, бр. 199, 7. септембар 1911.
108. „Радничке новине“, бр. 201, 9. септембар 1911.
109. „Радничке новине“, бр. 103, 17. мај 1911.
110. „Радничке новине“, бр. 159, 22. јул 1911.
111. „Радничке новине“, бр. 224, 29. октобар 1911.
112. Исто.
113. Почетком марта 1911. изабрана је управа: председник Миливоје Јовичић, секретар Станимир Којић, благајник Радисав Илић, а чланови: Радосав Тајсић и Драгутин Алексић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Владислав Јаковљевић и Чедомир Трифуновић. („Радничке новине“, бр. 56, 22. марта 1911). Крајем маја тромесечној скупштини изабрана је поново нова управа. Овог пута сачињавали су је: председник Ђорђе Пејатовић, секретар Влајко Ђировић, благајник Влајко Јаковљевић и чланови: Ђорђе Радић и Милош Мајсторовић. Чедомир Трифуновић и Драгомир Лучић, бирани су за чланове Надзорног одбора. („Радничке новине“, бр. 114, 31. мај 1911). На ванредној скупштини, почетком новембра, поново је изабрана нова управа. Нови састав чинили су: председник Милић Пантелић, секретар Средоје Средојевић, благајник Ђорђе Радић, Радосав Тасић и Драгомир Лучић били су чланови управе, а за чланове Надзорног одбора изабрани су: Ђорђе Пејатовић и Крста Раденковић. („Радничке новине“, бр. 260, 17. новембар 1911).
114. „Извештај Савеза опанчарских радника о раду у 1911. години, поднесен на Осмој Савезној скупштини сазваној за 25. март 1912. у Крагујевцу“, Крагујевац, 1912.
115. „Радничке новине“, бр. 109, 24. мај 1911.
116. „Радничке новине“, бр. 198, 6. септембар 1911. У нову управу синдикалног пододбора Савеза абаџијских радника на редовној годишњој скупштини изабрани су: председник Драгомир Дражевић, секретар Радош Антић и благајник Светолик Николић. За чланове Контролне комисије изабрани су: Урош Павловић, Миловац Милановић и Иван Божовић. („Радничке новине“, бр. 198, 6. септембар 1911).
117. „Радничке новине“, бр. 213, 23. септембар 1911.
118. На овој скупштини изабрана је и нова управа у саставу: председник Драгомир Дражевић, абаџијски радник; секретар Драгомир Жунић, обућарски радник; благајник Ђорђе Родић, опанчарски радник. У нову управу такође су изабрани и Петар Стефановић, опанчарски радник, и Војин Ђурчић, пекар из Горњег Милановца. За чланове Контролног одбора изабрани су: Момчило Јоковић, седларски радник, и Јездимир Крсмановић, абаџијски радник. („Радничке новине“, бр. 14, 17. јануар 1912).
119. „Радничке новине“, бр. 55, 6. март 1912.
120. „Радничке новине“, бр. 92, 21. април 1912.
121. „Радничке новине“, бр. 185, 9. август 1912.
122. „Радничке новине“, бр. 166, 18. јун 1912.
123. „Радничке новине“, бр. 167, 19. јул 1912.
124. „Радничке новине“, бр. 53, 10. април 1913.
125. „Радничке новине“, бр. 68, 23. април 1912; бр. 78 4. мај 1913.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ТАКОВСКОМ КРАЈУ ДО 1915. ГОДИНЕ

126. „Радничке новине“, бр. 200, 25. септембар 1913.
127. „Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1958, стр. 487—488.
128. Током 1912/1913 године у Пододбору кожарско-прерађивачких радника било је осам обућара и четири сарача. Само пет обућара радило је „на парче“, и то по десет часова дневно за бедну надницу. („Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији“), извештај за 1912/1913. годину, Београд, 1913.
- 128а. Д. Туцовић, „Сабрана дела“, 3, Београд, 1980, стр. 313; исто, V, стр. 22—75.
129. „Радничке новине“, бр. 97, 26. април 1914.
130. „Радничке новине“, бр. 159, 9. јун 1914.
131. „Радничке новине“, бр. 55, 6. мај 1914.
132. „Радничке новине“, бр. 43, 19. фебруар 1914.
133. „Радничке новине“, бр. 81, 6. април 1914.
134. „Радничке новине“, бр. 98, 28. април 1914.